

Kapittel 3

Hvordan vokste samvittighetsfriheten fram?

Hvem som har hovedæren for å ha utviklet samvittighetsfriheten, er vanskelig å svare entydig på. Samvittighetsfriheten, altså det å ikke pålegges å handle i strid med sin dype overbevisning, krever en evne til selvrefleksjon og kritisk vurderingsevne.

Denne evnen til kritisk selvbevissthet kan spores til skriftene til Sappho, som bodde på Lesbos omtrent 620–570 f.Kr. Hun uttalte: «Men dette vet jeg med meg selv», et utsagn som representerer en «avansert forestilling om subjektet» og evne til å motstå andres kritikk.¹

En rekke tenkere har brakt videre denne tenkningen om individets evne til å løsrive seg fra andres krav og forventninger og sosiale konvensjoner. Jeg løfter fram sju av disse – og omtaler også fem moralfilosofier fra opplysnings-tiden. Tenkerne er både før-kristne og kristne, og to er jøder. Jeg velger å gå utover de fem «epokene» som identifiseres i en bok om samvittighetsfrihet: (i) romersk; (ii) katolsk; (iii) tidlig protestantisk; (iv) politisk liberalisme (omtalt som «modern contractarian»); og (v) sivil ulydighet.² Vi ser at fasene er knyttet til det vi kan omtale som «vestlig tenkning», inklusive vestlig kristendom; det er viktig å understreke at frihet til å tenke og tro også vektlegges

1 Leer-Salvesen og Hammerlin, 2014, s. 134.

2 Saada og Antaki, 2018, s. 24; Zucca, 2018, s. 129; for en mer inngående historisk gjennomgang, se Sorabji, 2014.

i andre religioner, eksempelvis de første og de siste steg i den edle åttedelte veien i buddhismen,³ og særlig to vers i koranen, om frihet til å tro.⁴

Det sentrale har vært å stå for sine egne overbevisninger, også selv om det resulterer i utfrysing, straff og henrettelser. Seneca, apostelen Paulus, Thomas Aquinas, William av Ockham, Erasmus av Rotterdams dialog med Martin Luther, Menno Simons og Hannah Arendt vil bli presentert mest inngående.

Med bruk av de fire evangeliene i Bibelen – som gjengir Jesus – kunne Jesus vært valgt, siden han vektla kritikk av religiøse autoriteter og radikal fiendekjærlighet. Siden vi bare har andres gjengivelse av det Jesus sa, er det mer relevant å heller løfte fram den som skrev mest – inspirert av Jesus – nemlig Paulus.

Reformasjonen er viktig for å forstå utviklingen av samvittigheten. Særlig viktige talspersoner for den frie vilje i århundrene *etter* reformasjonen er de såkalte anabaptistene (ana = gjen; baptist = døpe), som vi i dag kjenner blant annet som mennonitter, som har fått navnet sitt etter den nederlandske presten Menno Simons (1496–1561).⁵ Reformasjonen førte også til framveksten av de såkalte puritanerne i England og «den nye verden» – som USA – som mente at den dominerende anglikanske kirken ikke representerte et virkelig brudd med Den katolske kirken.

Det er helt bevisst at religiøse stridstemaer som har fremmet samvittigheten, er vektlagt. Innsikt fra moderne psykoanalytisk teori, som Sigmund Freuds skille mellom id (instinkter), ego (viljestyrt atferd) og superego (moral og samvittighet), og fra sosialpsykologien kan ikke på samme måte forklare den historiske framveksten av samvittigheten.

Alle tretten tenkere som presenteres, har bidratt til å utfordre sosiale konvensjoner og makt på en måte som har satt spor. De var påvirket av sin samtid, men gikk også foran. Jeg velger å løfte fram tenkere som argumenterte

-
- 3 Den edle åttedelte veien består av rett innsikt, rett tanke, rett tale, rett handling, rett levevei, rett anstrengelse, rett oppmerksomhet, rett konsentrasjon.
 - 4 Sure 2.257 (utdrag): «Det er ingen tvang i religionen» og sure 18:29 (utdrag): «La den tro som vil og den være vantro som vil!» Merk at surene – fra sure 2 – er plassert etter lengde. De surene som kom til Muhammed tidlig, mens han bodde i Mekka, er universelle og tolerante, mens de surene som kom til Muhammed senere, mens han bygde en politisk og militær maktbase i Medina, har vers som er mer intolerante.
 - 5 Den første baptistmenigheten ble etablert i 1609; se Det Norske Baptistsamfunn, 2024.

for tankens frihet i perioder der dette møtte motstand. Slik sett var opplysningsfilosofene bedre stilt: «tidsånden» var mer mottakelig for deres tanker.

Tenkere fra andre deler av det eurasiatiske kontinentet enn området rundt Middelhavet og Europa har påvirket moderne tenkning.⁶ Dette innebærer også en åpenhet for at ideer om individets ukrenkelighet og samvittighetsfrihet kan ha oppstått andre steder. Likevel har det som kom ut av det komplekse møtet mellom hellenistisk filosofi, romerrett og jødisk og kristen forståelse av den enkeltes likeverd og ansvarlighet bidratt til størst endringer. Særlig som følge av Jesu radikale forkynnelse, som gikk i rette med menneskelige rangordninger, la dette grunnlaget for en ny forståelse av mennesket. Ut fra denne forståelsen var individet ikke lenger bundet av sitt medlemskap i en gitt familie eller klan. Tidligere var det slik at man mer eller mindre forlot verden i samme sosiale situasjon som man ble født inn i, naturligvis med noen unntak. Denne sementerte sosiale lagdelingen ble gradvis utfordret ettersom kristendommen vokste fram.

Ut fra denne sammensmeltingen oppsto en radikalt ny forståelse av mennesket, oppsummert i tre ord: likeverd, frie valg og ansvar.⁷ Dette brøt med den rådende forventningen for omtrent 2000 år siden om menneskets plass og rolle.

Lucius Annaeus Seneca

Som en typisk representant for stoikerne var Seneca (4 f.Kr. – 65 e.Kr.) oppvokst av selvkontroll, der valg skal skje ut fra fornuft, ikke følelser. Begrepet stoisme stammer fra bygget Stoa poikile i Athen, hvor Zenon (ca. 334–263 f.Kr.) underviste. Seneca var selv fra Spania. Stoismens gullalder var under antikken, men stoismen fortsatte i århundrene etterpå å influere blant annet utviklingen av naturretten. Naturretten er en tradisjon som understreker at det finnes iboende sannheter om hva som er galt og rett, som intuitivt forstås

6 Herbjørnsrud, 2016.

7 Siedentop, 2014, s. 77.

av mennesker. Disse sannhetene eksisterer uavhengig av statlig lov og det enkelte folks sedvane.

Seneca beskriver en indre guddom som gir langt bedre forståelse enn det å oppsøke hellige steder eller templer. Seneca fortsetter: «Inne i oss sitter det en hellig ånd som ser våre gode og onde gjerninger og som vokter over oss. Slik vi behandler denne ånden, blir vi behandlet av den. Sannelig, ingen kan være god uten gudens hjelp.»⁸ Dette innebærer at denne ånden eller guddommen blir en integrert del av vår personlighet ved at den vurderer våre gjerninger. En slik evne til å vurdere egne handlinger fremmer moralsk bevissthet.

Seneca understreket også at det vi må streve etter, er en «sjel som er oppreist, god og storartet.»⁹ Han var opptatt av hva som bidrar til å styrke sinnet, og mente at krevende tankearbeid bare var av det gode for dette formålet.

Samtidig var han opptatt av lojaliteten overfor staten og statsoverhodet, og den eneste staten Seneca og hans samtidige i det sørlige Europa kjente til, var Romerriket, styrt av keiseren. Romerriket aksepterte mangfold, men krevde full lojalitet og lydighet til keiseren. Keiseren skulle tilbes som en guddom. Seneca var fra 59–62 e.Kr. rådgiver for keiser Nero, en av de mest brutale keiserne, men det er tvilsomt om Seneca kan anklages for å ha noe medansvar for Neros brutalitet.¹⁰ At han valgte å gå i tjeneste for keiseren, selv om han allerede var svært rik, kan tyde på at Seneca også var opptatt av å søke makt. Videre er avviket mellom hans vekt på nøysomhet og tid til kontemplasjon i sine skrifter og hans egen rikdom og offentlige rolle i det virkelige liv en illustrasjon på at ikke alle faktisk selv levde som de lærte.

Som talsperson for en tidlig utvikling av samvittighetsfriheten er uansett Seneca interessant. Selv om hans ideologi, stoicismen, la stor vekt på evnen til selvrefleksjon, gav likevel identiteten man hadde som borger av det romerske imperium, og kravene om ubetinget lojalitet til keiseren, klare føringer. Vi skal nå se på de endringene som en identitet som kristen medførte.

8 Seneca (2007) [1917], s. 273.

9 Seneca (2007) [1917], s. 229.

10 Kirchhoff, 2019.

Apostelen Paulus

Vi kjenner apostelen Paulus primært fra hans brev til ulike kristne menigheter samt beretningene i Apostlenes Gjerninger. Disse inneholder ulike, og til dels motstridende, budskap. Eksempelvis understreker Romerbrevet 13,1-2 og 5:

Enhver skal være lydig mot de myndigheter han har over seg. For det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som finnes, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot det Gud har bestemt, og de som gjør det, skal få sin dom. [...] Derfor er det nødvendig å være lydig, ikke bare av frykt for straffen, men også for samvittighetens skyld.¹¹

Som vi skal se i kapittel 10, ble disse versene vist til både av Quisling-regimet og av de prestene som valgte å ikke bryte med Quisling-regimet. Det store flertallet som brøt med regimet, pekte på at NS-staten ikke hadde etterlevd sine statsrettslige plikter.

Andre vers av Paulus peker i en annen retning. Rom 13,3 – altså mellom versene sitert over – innledes med: «For de som styrer, skal ikke skape frykt hos den som gjør det gode, men hos den som gjør det onde.» Galaterbrevet kapittel 5 innledes med postulatet «Til frihet har Kristus frigjort oss» og fortsetter i Gal 5,13: «Dere, søsken, er kalt til frihet. La bare ikke friheten bli et påskudd for det som kjøtt og blod vil, men tjen hverandre i kjærlighet.»

Videre vektlegger Paulus å være overbærende med «den som er svak i troen, uten å gjøre dere til dommere over hans tanker» (Rom 14,1). Det er mat som drøftes, og den som er «sterk i troen» skal ta hensyn, som også understrekes i 1. Kor 8,7: «Men pass på at friheten deres ikke fører de svake til fall.» Samtidig viser Paulus sin egen svakhet, som i Rom 7,19: «Det gode som jeg vil, gjør jeg ikke, men det onde som jeg ikke vil, det gjør jeg.» I 1. Tim 1,18-19 knytter Paulus det å følge samvittigheten til det å holde oppe troen. Om folkeslagene som «gjør det loven sier», uttaler Paulus i Rom 2,15a: «De

11 Det er denne delen av Paulus' forfatterskap som vektlegges av Aasgaard, 2013, der han stiller opp en motsetning: Paulus, som politisk tilpasning, i kontrast til Johannes – i Åpenbaringsboken – som politisk protest.

viser med dette at lovens krav står skrevet i hjertet deres. Om det vitner også samvittigheten deres, ...»

Er det rimelig å si at de kristne faktisk levde i tråd med det de leste? Det var definitivt ulike praksiser, men vi vet at de som bekjente seg som kristne, ikke kunne være soldater fordi soldat-edene også handlet om å bøye seg for bildet av keiseren, som et tegn på at man aksepterte keiseren som Gud. Mange valgte også heller å dø som martyrer enn å avsverge sin tro, selv om vi ikke kjenner tallet på dem som faktisk ble drept som martyrer.

Når det gjelder punktet om å tjene hverandre, er det rimelig å si at omsorg for *alle* – ikke bare hverandre – er en av grunnene til kristendommens sterke vekst i en tid hvor romerske myndigheter søkte å motarbeide de kristne. Denne omsorgen for alle ble også understreket av den romerske keiseren Julian (styrte 361–363 e.Kr.), som sterkt motarbeidet kristendommen og gjorde et mislykket forsøk på å gjenopplive den gresk-romerske folkereligionen. Da han forklarte kristendommens vekst og sine egne fiaskoer, påpekte han skammen over at hans egne nødlidende ikke engang fikk hjelp fra sine egne, mens kristne til og med hjalp ikke-kristne.¹²

Det som skjedde, var altså at mange opplevde en sterk forpliktelse til å leve i tråd med det nye livet, som oppsto som svar på Jesu muntlige forkynnelse, Paulus' skriftlige utlegninger og de sosiale forventningene som det å være kristen medførte fra andre kristne. Sagt på en annen måte: Omvendelsen skulle vise seg i endret livsførsel – inklusive endret lojalitet, som var rettet mot Gud snarere enn mot de verdslige makthaverne.

Siedentop peker på at det er vel så viktig at kristendommen innebar et brudd med de sosiale rammene som familie- og klansmedlemsskapet representerte. Det kristne fellesskapet fremmet både lydigheten mot Guds ord og den individuelle viljen, slik at «menneskelig autonomi kan bare oppnås fullt ut gjennom underkastelse overfor Gud.»¹³ For mange kan det virke underlig at kristendommen har en slik betydning for forståelsen av individet, men for de kristne var det denne underkastelsen som inngikk i prosessen med å bli en «ny skapning» (Gal 6,15; 2. Kor 5,17). Den menneskelige viljen ble også

12 Skarsaune, 2018, s. 118–119.

13 Siedentop, 2014, s. 65.

løftet fram av Augustin (354–430),¹⁴ men Augustin pekte samtidig på at den menneskelige viljen kan være svak.

Thomas Aquinas

Mens Augustin sto i tradisjonen fra Platon, arbeidet Thomas Aquinas (1225–1274) innenfor arven fra Aristoteles. Han la vekt på menneskets evne til naturlig erkjennelse, sansning og fornuft, og skilte mellom åpenbaringsteologi, der Bibelen er en sentral premissleverandør, og det som omtales som naturlig teologi, som bygger videre på Aristoteles.¹⁵ Ambisjonen til Thomas Aquinas var å forene tro og fornuft. Sentralt er at selv om ikke alle kristne dogmer kan forstås fullt ut, kan de likevel erkjennes.

Thomas Aquinas utviklet også forståelsen av samvittighetsfriheten, i den delen av hans hovedverk *Summa Theologica* som har den engelske tittelen «Treatise on Human Acts».¹⁶ Sentrale temaer er om mennesker handler ut fra frivillighet og vilje, om handlinger er gode eller onde, samt intensjoner, valg, samtykke og omstendighetene for handling.

Videre behandles samvittighetsfriheten i den delen som har den engelske tittelen «Treatise on Law»,¹⁷ der han videreutvikler en naturrechtsforståelse, altså den intuitive forståelsen av rett og galt som alle mennesker bærer i seg. Thomas Aquinas søker å vise hvorfor alle – ikke bare kristne – har potensial til å skjelne mellom rett og galt, og slik velge å stå opp mot påbud om å handle i strid med samvittigheten. For eksempel viser han fire ganger, i sin avklaring av innholdet i naturretten, til Rom 2,14–15 – som er omtalt over.

Det å gjøre som «loven ... sier» og begrepet «lovens krav» er ikke nødvendigvis entydig. I den kristne virkeligheten Thomas Aquinas levde i, betyr ikke begrepet «loven» alle jødiske renhetsforskrifter. Snarere er loven å forstå

14 Siedentop, 2014, s. 101.

15 Som Henrik Syse (2013, s. 198) viser, bidro vektleggingen av Aristoteles i så stor grad til at enkelte – særlig etter reformasjonen – anklaget Aquinas for å være «ukristelig».

16 Aquinas, 1274, s. 1337–1554.

17 Aquinas, 1274, s. 2260–2524.

som Guds gode vilje for menneskene, og menneskenes anstrengelser for å leve mest mulig i pakt med denne viljen. De ti bud illustrerer denne Guds vilje. Kort fortalt handler «loven» for en kristen om det vi mennesker gjør for Gud og våre medmennesker, mens «evangelium» handler om det Gud har gjort for oss, og at vi mennesker bare trenger å tro på dette.

For kristne er Jesu person og forkynning tolkningsnøkkelen. Det er derfor ikke slik at alle Guds påbud om voldelig oppførsel – som det finnes mange av, særlig i 5. Mos og Josva – kan forstås som allmenngyldige uttrykk for Guds vilje, men snarere som påbud i en gitt situasjon.

Det kan virke merkelig at allmenne sannheter begrunnes med henvisning til tekster fra én religion. På den tiden Thomas Aquinas levde, var dette måten man gikk fram på for å skape troverdighet for sin argumentasjon. Han argumenterer imidlertid ikke for blind underkastelse, men snarere for å leve riktig ved å la fornuften råde. Guds gode vilje og «loven» gir retning, men den enkelte må selv gjøre sine overveielser og ta sine valg.

William av Ockham

William av Ockham (1287–1347) er mest kjent for «Ockhams barberkniv», også omtalt som «påholdenhetsens lov», der det sentrale er at blant to mulige hypoteser (eller forklaringer) skal man velge den enkleste, gitt at de ellers stiller likt. William av Ockham, som ofte omtales bare som Ockham, videreførte også tenkningen rundt frihet og moralsk handling.

Han var fransiskaner, en orden etablert av Frans av Assisi som vektla menneskelig handleevne og fornuft. Dominikanerne, den andre viktige nye ordenen som var høyst virksom både i senmiddelalderen og i vår tid, vektla akademiske studier og rasjonalitet. Også Ockham var opptatt av rasjonalitet, men han la vekt på at alle mennesker kunne søke å oppnå en frihet som vi har fått fordi Guds vilje var at menneskene skulle ha en fri vilje, slik Ockham ser det.

Ockham ble dømt for kjetteri i 1326. Etter at han forlot pavebyen Avignon mot pavens vilje, ble han bannlyst av paven i 1328, altså satt utenfor nattverdfellesskapet og nektet å delta i kirkens liv. For en som har gitt et løfte til en

katolsk orden, er dette alvorlig, men kjetteridommen og bannlysningen viser at Ockham var villig til å forsvare sin dype overbevisning om hva han mente var avgjørende for en kristen – selv om det fikk alvorlige konsekvenser for ham.

Det sentrale for Ockham er at uten en forståelse av mennesket som fritt, gir det ingen mening å snakke om moralsk oppførsel.¹⁸ Påtvunget moralsk oppførsel gir ikke mening, slik Ockham ser det. Likevel understreker han at visse handlinger kan og bør møtes med sanksjoner. Men dersom målet er å fremme menneskelig handling til beste for andre, bør samfunnet sikre frihet til å tenke og handle. Dette skjer ved å etablere statlig garanterte rettigheter, det vi i dag kjenner som menneskerettigheter. Ockham og hans generasjon kjente ikke begrepet menneskerettigheter, men opererte med naturrett, og under naturrettsbegrepet fantes en forståelse av sivile rettigheter (*ius civile*; som kun gjaldt statsborgere), som rett til liv og frihet.

Samtidig opererte ikke Ockham med et helt åpent frihetsbegrep. Han la vekt på «riktig» begrunnelse, og en begrunnelse som kan forstås å stå i motsetning til Guds vilje, kan da bli vanskelig å forsvare.¹⁹ Samtidig, med basis i Ockhams egne erfaringer, så han absolutt faren som lå i at kirken fikk for mye makt. Ockham omtales av Human-Etisk Forbund blant humanismens tenkere.²⁰

Ockhams ankepunkter mot den svært mektige katolske kirke i høy- og senmiddelalderen var sentrale også for forløperne til reformasjonen. Særlig viktige her var Petrus Valdés (1140–1218) og de etterfølgende waldenserne, hovedsakelig i Italia, samt Jan Hus (1369–1415; brent som kjetter) og husittene som støttet ham i dagens Tsjekkia. Kritikken mot Den katolske kirken kom for alvor fram under reformasjonen i det 16. århundre, som startet i Tyskland (Martin Luther, 1483–1546; Philipp Melanchthon, 1497–1560) og i Sveits (Ulrich Zwingli, 1484–1531; Jean Calvin, 1509–1564).

18 Siedentop, 2014, s. 315.

19 Siedentop, 2014, s. 317.

20 Fastvold, 2015.

Erasmus av Rotterdam, i dialog med Martin Luther

Vi så over at Ockham omtales som humanist. En enda mer kjent talsperson for humanisme, altså vekt på menneskelige verdier og velferd, inspirert av antikkens idealer, er Erasmus av Rotterdam (1466–1536; hans opprinnelige navn var Geert Geertsen). Både Ockham og Erasmus var også troende mennesker, som la vekt på at kristendommen skulle tjene mennesket og ikke brukes til å undertrykke mennesker. Derfor var Erasmus tydelig på at kirken måtte få begrenset sin makt.

Erasmus ønsket å gjenfinne den opprinnelige kristne læren og den kristendom som han mente Jesus forkynte. Han fant denne «sanne kristendom» hos de første kristne og de såkalte kirkefedrene, altså ledere fra de første århundrene av kristendommen.²¹ Disse understreket menneskets vilje til å velge, men samtidig den enkeltes ansvar overfor det kristne fellesskapet, sine medmennesker og Gud. Etter hvert som Den katolske kirke ble mer dominerende og monopoliserende, ble det mindre vekt på denne tenkningen om «frihet under ansvar» og mer vekt på det å være konform overfor Den katolske kirke.

Erasmus var og forble katolikk, og utholdt ikke livet i den strengt reformerte byen Basel. Erasmus tok til motmæle mot Martin Luther da Luther først utfordret, og senere brøt med Den katolske kirke. I 1517 skrev Martin Luther: «Min aktelse for Erasmus avtar fra dag til dag. [...] Det menneskelige er av større verdi for ham enn det guddommelige.»²² Den «tidlige» Luther uttalte også på Riksdagen i Worms i 1521: «Jeg verken kan eller vil tilbakekalle noe, for det er verken trygt eller tilrådelig å gjøre noe mot ens samvittighet.» Luther endte opp som lojal overfor statlige myndigheter, blant annet som følge av den brutale bondeoppstanden i årene 1524–1525; Luther var svært negativ til dem han så på som hensynsløse opprørere.

I boken *Om den frie vilje* skrev Erasmus at Martin Luther la for stor vekt på den menneskelige frihets begrensninger, for stor vekt på at mennesket er ondt og for stor vekt på en straffende Gud. Erasmus skrev: «Men en tilbøyelig-

21 Molland og Elstad, 2020.

22 Luther, 1517; sitatet gjengis av Tande 2026 (sideversjonshistorikken viser at Tande er den klart mest aktive forfatteren; fra 2005 til 2026).

het til det onde ... fjerner ikke fullstendig viljens frihet ...»²³ Videre kritiserer Erasmus det at Gud lar noen komme i «evige pinsler» som et uttrykk for rettferdighet.²⁴ Luthers tilsvaer kom året etter gjennom boken *Om den trellbundne vilje*.²⁵ Luther hadde allerede tidligere argumentert mot den frie vilje, med belegg i bl.a. Joh 15,5b, hvor Jesus snakker om seg som vintreet og sier til disiplene: «For uten meg kan dere ingen ting gjøre.»

Luthers opptatthet av Guds nåde, utøvd ved at mennesker ble frelst uten at de fortjener det, innebar for Erasmus at menneskene på denne måten blir uansvarlige.²⁶ Selv om Luther avviser Erasmus, gir den «eldre» Luther Erasmus aktelse: «Videre er jeg full av beundring og lovord for deg av én grunn: av samtlige er *du* den eneste som har gått inn på selve saken, på det som er kjernen i hele konflikten ...»²⁷ Formuleringene «selve saken» og «hele konflikten» viser til den uenigheten Luther hadde med Den katolske kirke om hva som var grunnlaget for frelse; her mente Luther at dette kun var Guds nåde. For Erasmus var det også et spørsmål om menneskers vurderingsevne, dømmekraft og vilje til å gjøre det gode.

Selv om Luther er blitt forstått som en som vektlegger lojaliteten til den verdslige øvrigheten, som han oppfattet som innstiftet av Gud, er det verdt å minne om at denne lojaliteten ikke er absolutt. Dette kan blant annet leses ut av skriftet fra 1523: *Om den verdslige øvrighet*;²⁸ de to første delene bærer titlene Hvor langt går borgernes lydighetsplikt? og Hvor går grensene for den verdslige øvrighet?

23 Erasmus, 2017 [1524], s. 104 (oversatt fra dansk av forfatteren).

24 Erasmus, 2017, s. 129.

25 Luther, 1525; se Hjelde, Lønning og Rasmussen (red.) 1981, s. 117–352. For Erasmus sin 1526-kritikk av Luthers bok, se s. 161–163 i Erasmus 2017.

26 Alfsvåg, 2006, s. 36.

27 Luther, 1525, s. 351; se Hjelde, Lønning og Rasmussen (red.) 1981.

28 Luther, 1523; se Lønning og Rasmussen (red.) 1980, s. 165 og s. 182.

Menno Simons

En rekke personer kunne vært løftet fram blant dem som holdt fast ved sin tro og overbevisning i århundrene etter reformasjonen, og argumenterte ut fra det de opplevde var det sentrale budskapet i Bibelen. Doktrinen om at fyrstens religion er folkets religion vokste fram i årene etter reformasjonen og innebar betydelige begrensninger på religions- og samvittighetsfriheten. For de franske protestantene – kalt hugenotter – fikk disse i det katolske Frankrike etter hvert en viss beskyttelse mot overgrep og undertrykkelse gjennom ediktet i Nantes i 1598. Reformasjonen fikk som konsekvens i Nord-Europa at kongen overtok posisjonen fra paven som kirkens overhode. Lojalitet til øvrigheten ble praktisert strengt. Mange av dem som ikke var lojale, ble tvunget til å flytte; mange flyktet for livet eller ble massakrert, som de franske hugenottene den 24. august 1572, etter ordre fra kong Karl IX (1550–1574).

Disse erfaringene hindret imidlertid ikke dem som hadde en overbevisning, i å holde fast ved denne. Når en av dem som ikke ble brent som kjetter, løftes fram,²⁹ er det fordi Menno Simons både gav navn til et eget kirkesamfunn, og fordi dette kirkesamfunnet har stått i første rekke i å fremme pasifisme i en lang rekke land. Han skrev en rekke bøker, som er gjengitt i en biografi,³⁰ og han var tidlig ute med å kritisere både dem som fulgte Luther og dem som fulgte Calvin. Grunnen var at han hos disse ikke så noen endring i levesett. Snarere brukte han betegnelser som «uorden, ubegrenset, uten frukt og uten anger» når han omtalte dem, i kontrast til det han framholdt som idealet fra profetene og apostlene.³¹ Han mente at de reformerte kristne var mer opptatte av å behage de politiske myndighetene enn av å spørre hva Bibelen holdt fram som rett. Verken respekt for personer eller forventning om belønning er viktig for Simons; det viktige er et menighetsfellesskap som kan leve i samsvar med Guds ord. Dette er den eneste rette autoritet for Simons og mennonittene.

Samvittighetsoverbevisning som ikke er i samsvar med Guds ord, må korrigeres av kirken, ikke av politiske myndigheter. De kirkene som fremmet

29 Nygård, 2019.

30 Horsch, 1916, s. 300.

31 Simons, sitert i Horsch, 1916, s. 111.

en lære som ikke var i samsvar med Guds ord, slik Simons forsto det, fremmet religiøst anarki.³² Simons kan forstås som både kompromissløs og autoritær, siden han mener det er rett å bortvise fra menighetsfellesskapet dem som ikke lever i pakt med Guds ord, slik Simons og hans allierte leser Bibelen. Han kaller tilmed dette en «stor kjærlighetshandling.»³³ Videre mente han at en kirke som ikke praktiserte disiplin og mulig utestengelse, ikke fortjente betegnelsen kirke.³⁴

Denne klare forpliktelsen på Guds ord var for Menno Simons og millioner av andre kristne det som gav forankring for ens samvittighet. Selv om dette kan virke fremmed for sekulære mennesker i vår tid, har disse valgt å stå for det de har trodd på, og ikke å bøye seg eller føye seg, verken for kirkelige eller politiske myndigheter. Dersom reformasjonen bare hadde resultert i statslojale og statsinkorporerte anglikanske, lutherske og reformerte kirker, ville samvittighetstanken hatt langt dårligere vilkår i de århundrene da kirke og stat var nært allierte. Vi møter denne forståelsen av religiøs frihet fra myndighetstvang i kapittel 7 og kapittel 9.

Opplysningsfilosofer

Mange filosofer har bidratt – fra 1600-tallet til 1900-tallet – til å styrke samvittighetsfriheten. Jeg trekker fram den nederlandske og jødiske filosofen Baruch Spinoza (1632–1677), som i sin tid ble anklaget for å fremme ateisme, den skotske moralfilosofen Adam Smith (1723–1790), den engelske dissenterpresten Richard Price (1723–1791), den tyske pliktorienterte filosofen Immanuel Kant (1724–1804), den tyske historikeren og forfatteren Friedrich von Schiller (1759–1805), og den engelske konsekvensetikeren (utilitaristen) og kvinneforkjemperen John Stuart Mill (1806–1873).

32 Simons, gjengitt i Horsch, 1916, s. 137.

33 Simons, sitert i Horsch, 1916, s. 138.

34 Simons, gjengitt i Horsch, 1916, s. 139.

Spinoza – omtalt som opplysningstidens mest radikale filosof³⁵ – spesifiserer fire friheter knyttet til samvittigheten: tanke, sinn, vilje og vurderings-evne.³⁶ Vi ser at frihetene omhandler den indre dimensjonen. Han promoterte også ytringsfrihet.

Adam Smiths tydeligste samvittighetsrefleksjoner finnes i boken *The Theory of Moral Sentiments*; han omtaler samvittigheten som «much higher tribunal».³⁷ Dette utbroderes deretter i et kapittel med tittelen «Of the Influence and Authority of Conscience», som understreker samvittighetens indre dimensjon.³⁸ Imidlertid er Smith også åpen for at det kan eksistere en «feilaktig samvittighet», gitt at man er blitt «forledet til last» (betrayed into vice).³⁹

Richard Price hadde tett kontakt med den første sentrale forkjemperen for kvinners likestilling: Mary Wollstonecraft.⁴⁰ Han understreket fire friheter.⁴¹ For det første fysiske friheter, konkret selvbestemmelse («agency»). For det andre moralske friheter, basert på «vår oppfatning av rett og galt; eller av å handle i samsvar med våre reflekterende og moralske prinsipper, ...» For det tredje religiøse friheter, konkret «å utøve, uten å bli forulempet, den formen for religion som vi anser best; eller å ta avgjørelser basert på vår egen samvittighet, med respekt for religiøs sannhet, ...». Religiøs sannhet skal altså møtes med «respekt», men ikke med blind lydighet. For det fjerde borgerlige friheter, konkret «makten til sivilsamfunnet eller staten til å styre seg selv etter eget skjønn; eller etter lover den selv har laget, uten å være underlagt noe utenlandsk skjønn, eller ... makt.» Vi ser at borgerlige («civil») er en kollektiv dimensjon, som handler om å finne normer og lover for samfunnet som ikke er påtvunget utenfra. Han understreket betydningen av «selvstyre» (self-government).

35 Pedersen, 2021; som fortsetter: «at det først er i dag historien når ham igjen i synet på menneskerettigheter, demokrati og ytringsfrihet.»

36 Spinoza, 2010 [1670], s. 3 (thought), s. 24 (mind); s. 25 og s. 115 (will); s. 158, s. 159 og s. 161 (judgment).

37 Smith, 1759 [2005], s. 115; se også s. 298, der han omtaler samvittighetsfriheten som bevisstheten om å handle i samsvar med, eller i strid med, vår moralske overbevisning.

38 Smith, 1759 [2005], s. 118–138.

39 Smith, 1759 [2005], s. 157.

40 Fjørtoft, 2013, s. 451.

41 Price, 1995 [1776], s. 5–6; forfatterens oversettelser.

Kant – etter å ha skrevet at «det finnes ingen plikt til å skaffe seg en [samvittighet]» – framholdt: «Men ethvert menneske har, i egenskap av et moralsk vesen, en samvittighet i seg.»⁴² Han påpekte også at «det er umulig å tale om en samvittighet som *tar feil*.»⁴³ Kant forklarer dette med at samvittigheten er «den indre dommens stemme»,⁴⁴ altså *forum internum*. I en annen bok peker han på «vilje i relasjon til moralske lover ...» som en fornuftsidé.⁴⁵ Som eksempel på allmenne fornuftslover pekte han på «viljens samstemthet med seg selv ...».⁴⁶

Schillers bok fra 1795, *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*, har to norske utgaver med tittelen *Om menneskets estetiske oppdragelse i en rekke brev*.⁴⁷ Han har en nedlatende holdning til både «lavere» klasser og «lavere» kulturer, og stempler «den primitive» og «barbaren» som to eksempler på hvordan mennesket kan være i strid med seg selv.⁴⁸ Schiller løfter fram den frie dømmekraft og advarer mot egoisme, der «selvtilfredshet trekker verdensmannens hjerte sammen, det hjerte som ennå slår sympatisk i det primitive naturmennesket, ...»⁴⁹ Hovedpoenget for Schiller er at både mennesket og staten må utvikles. Mennesket må utvikle sin moralske karakter og sin personlighet, slik at det ikke er driftene som styrer, men prinsippene. Staten må utvikle seg fra det Schiller omtaler som «nødstaten», altså en stat skapt utelukkende av «[b]ehovenes tvang».⁵⁰ Han bruker også begrepet «naturstat ... som ... står i motsetning til det moralske mennesket, ...».⁵¹

42 Kant, 1997 [1797], s. 152.

43 Kant, 1997 [1797], s. 152 (utheving i original).

44 Kant, 1997 [1797], s. 153.

45 Kant, 1995 [1790], s. 225.

46 Kant, 1995 [1790], s. 237.

47 Schiller, 1991; Schiller, 2004.

48 Schiller, 2004, s. 20: følelsene hersker over prinsippene («den primitive»), eller prinsippene ødelegger følelsene («barbaren»).

49 Schiller, 2004, s. 23.

50 Schiller, 2004, s. 13; se også s. 22 om å «bebreide staten ... så lenge det ennå gjaldt å forsvare statens egen eksistens?»

51 Schiller, 2004, s. 14.

Mill understreket den sterke sammenhengen mellom tankefrihet og ytringsfrihet.⁵² Videre understreker han at både myndighetene og «folke-meningen» kan begrense den frie tanke.⁵³

Hannah Arendt

Blant de mange moderne filosofene som har tematisert viktigheten av å motstå pålegg fra overordnede, velges Hannah Arendt (1906–1975). Hun var jøde, og hennes tenkning er sterkt formet av den totalitære perioden og den umenneskeligheten som preget særlig Europa og Øst-Asia. To andre tenkere som ble preget av denne perioden, og som understreket betydningen av å følge samvittigheten, er Simone Weil (1909–1943; mystiker og katolikk) og Dietrich Bonhoeffer (1906–1945; luthersk teolog, henrettet i Tyskland). Valget av Hannah Arendt begrunnes med at hun er den mest betydningsfulle,⁵⁴ og at hun knytter seg tydeligere til andre filosofer, i første rekke Immanuel Kant.⁵⁵

Hannah Arendt er mest kjent for bidrag til å forstå totalitarisme, både nasjonalsosialismen og stalinismen, gjennom boken *The Origins of Totalitarianism*.⁵⁶ Hun pekte på at det isolerte og retningsløse individet er det som kan settes i stand til å gjøre onde gjerninger, ikke nødvendigvis det brutale individet. Hun skrev en bok etter rettssaken mot Adolf Eichmann i Jerusalem i 1961,⁵⁷ som hun fulgte. Eichmann var den kanskje mest sentrale

52 Mill, 1859: kapittel 2 (s. 31–99) har tittelen Of The Liberty of Thought and Discussion; se også s. 23: «Liberty, as a principle, has no application to any state of things anterior to the time when mankind have become capable of being improved by free and equal discussion. Until then, there is nothing for them but implicit obedience to an Akbar or a Charlemagne ...»; for en drøfting, også om nødvendigheten av å begrense ytringsfriheten for hatprat, se Jacobson, 2021.

53 Mill, 1869, s. 138: «individual liberty will probably be as much exposed to invasion from the government, as it already is from public opinion»

54 Øverenget, 2001.

55 Lysaker, 2013, s. 717.

56 Arendt, 1951.

57 Arendt, 2000 [1963].

byråkraten i den planlagte utryddelsen av Europas jøder, og hun forklarte hans handlinger ut fra begrepet «ondskapens banalitet».

Arendt var opptatt av hvordan dehumanisering er mulig, gitt de riktige politiske kontekstene. Hun tok utgangspunkt i det allment menneskelige, og i at alle mennesker er sårbare i egenskap av å være menneske.⁵⁸ Samtidig understreket hun at ulik status knyttet til ens statsborgerskap – eller mangel på slikt statsborgerskap; Arendt var selv statsløs i nesten ti år – gjør at ideen om menneskerettighetenes universalitet blir hul. Med universalitet menes at alle mennesker skal ha samme menneskerettighetsbeskyttelse. I realiteten har ikke alle samme tilgang til menneskerettighetsbeskyttelse. Denne iboende ulikheten mellom mennesker, avhengig av deres rettslige status, løfter hun fram i formuleringen «retten til å ha rettigheter». Arendts kritikk av det nasjonalstatlige rammeverket for å sikre menneskerettigheter, der alles likeverd ikke lar seg realisere rent politisk, gjør at hun oppfattes som å stå i en kosmopolitisk tradisjon.⁵⁹

Hennes utlegning av samvittighetsfriheten er imidlertid mest utdypet i hennes siste bok, utgitt i to bind etter hennes død.⁶⁰ I motsetning til en annen bok om det aktive liv,⁶¹ som legger vekt på politisk deltakelse og identitet («medborgerskap»), er disse ikke oversatt til norsk. *The Life of the Mind* I og II undersøkte de tre grunnleggende evnene ved det hun kalte det kontemplative liv: tenkning, vilje og dømmekraft, og var klart inspirert av Kants drøfting av de samme begrepene. Arendt følger også Kant langs et annet spor: Det er den konkrete situasjonen som vil bestemme hva som kreves, men den atferden som velges, skal også kunne danne grunnlaget for en generell norm. Kant skilte mellom Verstand (kunnskap) og Vernuft (kritisk holdning). Nettopp evnen til å utøve ansvar, og det å være både kritisk og selvkritisk, er det sentrale hos Arendt, og det som Eichmann manglet.

58 Se Lysaker, 2013, s. 699–702 for mer om begrepene natalitet, pluralitet og handling hos Arendt, som ble utviklet av hennes kjæreste og faglige mentor i en tidlig fase, Martin Heidegger.

59 For mer om Arendts tenkning om menneskeverd («humanity») og argumenter for en human politikk, se Lysaker, 2013, s. 711, 716–719.

60 Arendt, 1978; Arendt, 1977.

61 Arendt, 1996 [1958].

Arendt har derfor både en teori om betydningen av det politiske liv og en teori om betydningen av det indre liv, samt om å være åpen for alt som kan bidra til å korrigere ens tidligere oppfatninger. Dette vil fremme ens politiske handleevne, til beste for en selv og fellesskapet. Slik bidrar en også til en åpen og fri debatt, sannhetssøken og forståelse av sin samtid; og slik debatt kan fremme betingelsene for nødvendig korleksjon.

Oppsummering

Vi har sett framveksten av en ny forståelse av mennesket, som har utfordret hierarki, lojalitet og konformitet, oppsummert i ordene likeverd, frie valg og ansvar.⁶² Denne koplingen mellom frihet og ansvar innebærer at det ikke er fritt fram for hvilken oppførsel som helst.

Det er heller ikke slik at sosiale hierarkier er avskaffet. I de aller fleste sosiale kontekster vil det være nødvendig at noen beslutter og andre utøver det disse har vedtatt. Også i familien vil myndige medlemmer bestemme over ikke-myndige mennesker, med mer og mer frihet under ansvar etter hvert som dømmekraften modnes.

Alle tenkerne som er løftet fram, har vektlagt betydningen av dømmekraft og det å følge sin overbevisning. Noen av disse har opplevd større sosiale konsekvenser av å følge sin overbevisning. Paulus, sammen med de andre apostlene – bortsett fra Johannes – led martyrdøden,⁶³ og Ockham ble bannlyst av paven. Sammen med Thomas Aquinas og Erasmus tilhører Ockham det som, i tråd med inndelingen i starten av kapitlet, kalles «katolsk epoke». Menno Simons og Martin Luther er protestanter, mens Spinoza, Smith, Price, Kant, Mill og Arendt representerer politisk liberalisme, med Arendt som en viktig tenker for å forstå menneskelige grunnvilkår og faren for dehumanisering som ligger latent i totalitære regimer.

62 Siedentop, 2014, s. 77.

63 Norsk Bibelinstitutt, udatert.

Det at samvittighetsfriheten oppsto innenfor en kristen kultursfære, ofte med dypt troende som forkjempere, kan mange finne paradoksalt. Noen vil kritisere at det ikke legges mer vekt på opplysningsfilosofer. Kapitlet har vist hvordan tanken om individets frihet, valg og ansvar, og en kritisk holdning til autoriteters misbruk av sin makt, ligger forut for opplysningstiden.

Kirkene har fremmet en granskende og spørrende holdning, både til universets lover og til hvordan nye innsikter fremmes. Kirkene startet og drev utdanningsinstitusjoner, først i området rundt Middelhavet, og etter hvert også i Nord-Europa. Denne delen av kirkens historie kan løftes fram uten at vi dermed glemmer korstog, hekseprosesser og de mange former for tvangsassimilering som kirkene har både initiert, påskyndet, støttet og stilltiende akseptert.

Gjennom harde ordvekslinger i offentligheten, inklusive om Felleskristen erklæring om «kjønns- og seksualitetsmangfold» som ble omtalt i kapittel 1, formes inntrykk av at kristendommen primært handler om (ukritisk) tilslutning til visse dogmer og dermed fratar enkeltmennesker muligheten til å velge på tvers av disse dogmene. Dette er og har vært en del av kirkers preg, men kravet om ukritisk tilslutning til dogmer finnes i langt større grad i moderne politiske ideologier, særlig de mest brutale ideologiene fra det forrige århundre.

